

Formacje graniczne 1918-1939

Instytut Pamięci Narodowej
Komisja Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu
Oddział w Szczecinie

Szczecin 2019

Na granicach II Rzeczypospolitej

Źródła i bibliografia

Archiwum Straży Granicznej w Szczecinie, akta formacji granicznych
1918–1939

H. Dominiczak, Granica polsko-niemiecka 1919–1939, Warszawa 1975 r.

H. Dominiczak, Granica wschodnia Rzeczypospolitej Polskiej w latach
1919–1939, Warszawa 1992 r.

H. Dominiczak, Granice państwa i ich ochrona na przestrzeni dziejów,
Warszawa 1997 r.

H.M. Kula, Polska Straż Graniczna w latach 1928–1939, Warszawa 1994 r.

J.R. Prochwicz, [A. Konstankiewicz, J. Rutkiewicz], Korpus Ochrony
Pogranicza 1924–1939, Warszawa 2003 r.

Formacje graniczne 1918-1939

Na granicach II Rzeczypospolitej

Instytut Pamięci Narodowej
Komisja Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu
Oddział w Szczecinie

Szczecin 2019

Tekst: *Artur Ochał*

Korekta:
Ewa Pankanin

Projekt graficzny i skład:
Stilus Rajmund Dopierała

Druk:
davidwebb.pl

Ikonografia:
Archiwum Straży Granicznej w Szczecinie
Muzeum Okręgowe w Suwałkach
Narodowe Archiwum Cyfrowe

Ze zbiorów prywatnych: Waldemara Bocheńskiego, Jarosława Domosławskiego, Władysława Filipowiaka, Wojciecha Grobelskiego, Artura Ochała, Andrzeja Olichwiruka, Piotra Wasieczuka, Stanisława Wójciaka

Zdjęcie na okładce i stronie tytułowej:
Posterunek Straży Celnej „Jabłonica” (Inspektorat „Worochta”) rozlokowany na granicy przy drodze do Jasiny (Huculszczyzna) na przeł. Tatarskiej, 9 V 1928 r. *(Ze zbiorów Andrzeja Olichwiruka)*

Zdjęcie na odwrocie okładki:
Tablica wykonana w fabryce guzików i wyrobów metalowych Ludwika Minchejmera w Warszawie *(Ze zbiorów Bogusława Tomaszewskiego)*

©Instytut Pamięci Narodowej
Komisja Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu
Oddział w Szczecinie

Szczecin 2019

Straż Skarbowa Królestwa Polskiego. I kurs w Warszawie, 1 X 1918 r.
(Ze zbiorów Waldemara Bocheńskiego)

Zakończenie I wojny światowej,

rozpad wielkich mocarstw i odzyskanie przez Polskę niepodległości w listopadzie 1918 r. rozpoczęło proces tworzenia się polskich władz i struktur państwowych. Odradzała się Rzeczpospolita Polska, która nie miała w tym czasie jednoznacznie określonego terytorium i granic. Wolą i dążeniem Polaków po latach zaborów odtwarzało się państwo polskie. Wprawdzie dopiero w kolejnych latach (1918–1921) ustalił się kształt kraju i jego granice, ale już w pierwszych miesiącach niepodległości tworzone były pierwsze formacje graniczne. Inicjatywy ich tworzenia podejmowały różne ministerstwa, ścierały się odmienne koncepcje, pomysły, w zależności od tego, z jakiej armii

wywodzili się ich autorzy. Proces powstawania i kolejnych reorganizacji systemu ochrony polskich granic trwał zasadniczo do połowy lat dwudziestych XX w., tj. do czasu, kiedy utworzony został Korpus Ochrony Pogranicza (1924–1939) dla ochrony wschodniego pogranicza oraz Straż Graniczna (1928–1939) dla ochrony granicy zachodniej, południowej i północnej (wschodniopruskiej). Przy ich tworzeniu wykorzystano doświadczenia kolejnych formacji granicznych, które w pierwszych, burzliwych latach pełniły służbę na granicach Niepodległej. Ze względu na pamięć żołnierskiego trudu w ochronie granic warto dziś przypomnieć, choćby tylko pokrótce, kolejne formacje graniczne II Rzeczypospolitej Polskiej.

* * *

Prawdopodobnie pierwszą formacją II Rzeczypospolitej o granicznym charakterze była Straż Skarbowa Królestwa Polskiego, utworzona w Warszawie przez Radę Regencyjną w 1918 r. Tymczasowy Statut Organizacyjny i Regulamin Służbowy Straży Skarbowej przypuszczalnie został przyjęty jeszcze przez rząd Jana Kantego Steczkowskiego. Pierwsi strażnicy szkoleni byli na początku października 1918 r. na warszawskich Błoniach przez komisarza Antoniego Mazurkiewicza. Straż miała prowadzić kontrolę ruchu towarowego i osobowego na drogach do i od urzędów skarbowych, wystawiać wzdłuż granicy oraz pasie granicznym patrole, zwiady oraz czaty. Ostatecznie Straż Skarbowa stała się zaczątkiem polskiego celnictwa i kontroli skarbowej.

W październiku 1918 r. rząd Józefa Świeżyńskiego, działający w ramach Rady Regencyjnej, podjął decyzję o powołaniu Straży Gospodarczo-Wojskowej. Inicjatywa utworzenia formacji wyszła od Ministerstwa Apropowizacji, które było odpowiedzialne za zaopatrzenie kraju zniszczonego podczas działań wojennych.

Straż Skarbowa Królestwa Polskiego. I kurs w Warszawie, 1 X 1918 r.
(Ze zbiorów Waldemara Bocheńskiego)

Organizację struktur powierzono płk. Adolfowi Małyszce, wywodzącemu się z armii rosyjskiej, który w listopadzie został zatwierdzony jako jej dowódca przez szefa Sztabu Generalnego Wojska Polskiego. Formacja została podporządkowana Ministrowi Apropowizacji i Ministrowi Wojny. Zadaniem Straży miało być zatrzymywanie nielegalnego wywozu z kraju żywności i artykułów pierwszej potrzeby, walka ze spekulacją, lichwą i wyzyskiem. Zaczątkiem formacji miały być trzy oddziały (około 100 żołnierzy), które planowano rozmieścić na głównych kolejowych stacjach granicznych. Ze względu na trudności organizacyjne (m.in. brak kadry) formacja nie podolała postawionym przed nią zadaniom.

Pułkownik Adolf Małyszko, komendant Straży Wojskowo-Gospodarczej (1918), Straży Granicznej (1918–1919) i Wojskowej Straży Granicznej (1919–1920)
(Ze zbiorów Archiwum SG w Szczecinie)

Odpis.

Wyjątek z Dziennika Rozkazów Wojskowych Nr 6 paragraf 254.

Podaje się do wiadomości Tymczasowy Dekret w sprawie utworzenia "Straży Granicznej" zamieszczony w Nr 234, "Monitora Państwa" 90:

Z odkomenderowanych oddziałów wojskowych organizuje się przydzieloną do pełnienia specjalnych obowiązków przy Ministerstwie Aproprowiacji Straż Graniczna.

Straż Graniczna tworzy się w celu:

1. Zapobieżenia granicy Państwa od nielegalnego wywozu artykułów spożywczych i pierwszej potrzeby.
2. Kontrolowania wewnętrznego obrotu kolejowego artykułów pierwszej potrzeby.
3. Czuwania nad wykonaniem rozporządzeń aprowizacyjnych.
4. Ochroniania magazynów i składów z artykułami spożywczymi i pierwszej potrzeby.

Organizacja Straży Granicznej i budżet oraz określenie stosunku do straży skarbowej i celnej określi regulamin, wydany rozporządzeniem Ministra Spraw Wojskowych w porozumieniu z Ministrem Aproprowiacji i Skarbu.

Wykonanie powyższego polecam Ministrowi Spraw Wojskowych.
Prezydent Ministrów
(-) Jędrzej Morawski

Naczelnik Państwa
(-) J. Piłsudski

Minister Aproprowiacji
(-) Antoni Mirski

Dan w Warszawie, dnia 18 grudnia 1918 roku.

W wykonaniu powyższego poleca się Departamentowi I Mobilizacji Organizacji M. S. W., dla przeprowadzenia organizacji, powołać do życia specjalną Komisję mianując

Kierownik Ministerstwa Spraw Wojskowych
(-) Wroczyński,
pułkownik.

Za zgodą

R. Yelenin

Wieloletni i adiutant

Straż Graniczna (1918-1919)

18 grudnia 1918 r., na podstawie tymczasowego dekretu Naczelnika Państwa Józefa Piłsudskiego, powołana została Straż Graniczna. Była to formalnie pierwsza formacja graniczna II Rzeczypospolitej Polskiej. Przy jej formowaniu wykorzystano doświadczenia polskich oficerów służących w formacjach granicznych dawnych państw zaborczych. Straż Graniczna utworzona została w listopadzie 1918 r. (przed wydaniem dekretu) z oddziałów podległych Ministerstwu Aproprowiacji, a dowództwo powierzono płk. Adolfowi Małyszce. Formacja miała charakter półwojskowy, gwarantujący zabezpieczenie ekonomicznych i polityczno-militarnych interesów kraju, w związku z czym podlegała Ministerstwu Aproprowiacji i Ministerstwu Skarbu. Do podstawowych zadań Straży należało: zabezpieczanie granic przed nielegalnym wywozem artykułów spożywczych i pierwszej potrzeby, kontrolowanie wewnętrznego obrotu kolejowego artykułów pierwszej potrzeby, czuwanie nad wykonaniem rozporządzeń aprowizacyjnych oraz ochrona magazynów i składów z artykułami spożywczymi i pierwszej potrzeby. Na początku stycznia 1919 r. służbę w formacji pełniło 90 oficerów i 2,1 tys. szeregowych, z których zorganizowano załóżki trzech pułków dowodzonych przez ppłk. Alfreda Waltera, płk. Eugeniusza Habicha i płk. Władysława Padernię. Pierwszą większą jednostkę skierowano na granicę z Prusami Wschodnimi (odcinek Grajewo–Zieluń). Kolejne przydzielono na dawną granicę Królestwa Polskiego na odcinku Sosnowiec–Wieluń–Kalisz–Włocławek.

Wypis z Tymczasowego Dekretu w sprawie utworzenia Straży Granicznej, 20 XII 1918 r. (Ze zbiorów Archiwum SG w Szczecinie)

Zaś. Nr 2.

W Y P I S

z MONITORA POLSKIEGO Nr. 234. z dn. 20 grudnia 1918. a 1

TYMCZASOWY DEKRET W SPRAWIE UTWORZENIA STRAŻY GRANICZNEJ.

Z odkomenderowanych oddziałów wojskowych organizuje się przydzieloną do pełnienia specjalnych obowiązków przy Ministerstwie Apropowizacji Straż Graniczną.

Straż graniczna tworzy się w celu:

- 1/. Zabezpieczenia granic Państwa od nielegalnego wywozu artykułów spożywczych i pierwszej potrzeby.
- 2/. Kontrolowania wewnętrznego obrotu kolejowego artykułów pierwszej potrzeby.
- 3/. Czuwania nad wykonaniem rozporządzeń aproowizacyjnych.
- 4/. Ochroniania magazynów i składów z artykułami spożywczymi i pierwszej potrzeby.

Organizację Straży Granicznej i budżet oraz określenie stosunku do straży skarbowej i celnej określi regulamin, wydany rozporządzeniem Ministra Spraw Wojskowych w porozumieniu z Ministrem Apropowizacji i Skarbu.

Wykonanie powyższego polecam Ministrowi Spraw Wojskowych.

NACZELNIK PAŃSTWA

/-/ J. Piłsudski.

Zgodność:
Naczelnik Kanc. Dep. I
Kapitan.

Żołnierze I szwadronu I Pułku Straży Granicznej, Warszawa, 25 III 1919 r. (Ze zbiorów Andrzeja Olichwiruka)

Żołnierze 4 szwadronu I Pułku Straży Granicznej, Warszawa 1919 r. (Ze zbiorów Andrzeja Olichwiruka)

grupa spacerowy w m. Rypinie

Żołnierze II dywizjonu 3 pułku Straży Granicznej w parku w Rypinie, 30 VII 1919 r.
Pamiętka po strz. Andrzeju Lichosiku
(Ze zbiorów Andrzeja Olichwiruka)

et. my się tak bawimy i nie tracimy

Stanisław Pytka, żołnierz III Samodzielnego
Dywizjonu Wojskowej Straży Granicznej.
Zdjęcie wykonane w zakładzie fotograficznym
Bernstejna w Suwałkach
(Ze zbiorów Andrzeja Olichwiruka)

Wojskowa Straż Graniczna (1919-1920)

17 kwietnia 1919 r. Straż Graniczna została przekształcona w Wojskową Straż Graniczną i przeszła w wyłączną podległość Ministerstwu Spraw Wojskowych. Formacja stała się integralną częścią Wojska Polskiego. Pod względem wyszkolenia i gotowości bojowej podlegała inspektorowi WSG, którym mianowany został płk Adolf Małyszko. W lipcu 1919 r. na p.o. inspektora został powołany płk Bronisław January Zaniewski. Poszczególne oddziały Straży podlegały dowódcom Okręgów Generalnych, na terenie których stacjonowały. Najmniejszym samodzielnym oddziałem formacji był szwadron (złożony z 4 plutonów). Cztery szwadrony tworzyły dywizjon, te natomiast wchodziły w skład pułków. W lipcu 1919 r. w skład WSG wchodziły trzy pułki oraz samodzielny dywizjon (łącznie 28 szwadronów), w których służyło około 5 tys. żołnierzy. Pod koniec 1919 r. liczba żołnierzy służących w formacji wzrosła do 8,9 tys. Na przełomie 1919/1920 utworzono kolejny 4 pułk Wojskowej Straży Granicznej (dowódca płk Jan Stankiewicz), a w ramach rozbudowy w marcu 1920 r. rozpoczęto tworzenie dwóch kolejnych dla obszaru Wielkopolski, gdzie w tym czasie przejściowo granice ochraniały bataliony wartownicze.

Oddział Wojskowej Straży Granicznej na Placu Józefa Piłsudskiego
w Suwałkach, 1919 r. (Ze zbiorów Muzeum Okręgowego w Suwałkach)

Nieznany żołnierz Wojskowej Straży Granicznej
z żoną (lub narzeczoną). Częstochowa, 23 XI 1919 r.
(Ze zbiorów Andrzeja Olichwiruka)

Żołnierze Wojskowej Straży Granicznej
podczas szkolenia, 1919 r.
(Ze zbiorów Andrzeja Olichwiruka)

Strzelcy Graniczni (1920-1921)

W styczniu 1920 r. pojawiły się propozycje reorganizacji Wojskowej Straży Granicznej, szczególnie w zakresie podległości. Ostatecznie Ministerstwo Spraw Wojskowych rozkazem z 3 marca zmieniło nazwę formacji na Strzelcy Graniczni, a wszystkie oddziały zostały podporządkowane bezpośrednio dowództwu w Warszawie. Dowódcy formacji powierzono prawo wydawania rozkazów i prowadzenia wszelkich spraw związanych z ochroną granic. Na stanowisku dowódcy pozostał płk Bronisław January Zaniewski. W zakresie służby granicznej, pełnionej w okresie pokoju, formacja zachowywała szeroką autonomię, którą gwarantowały statut i regulamin, zgodnie z którym miała zapewnić ochronę granic państwa przed nielegalnym przywozem i wywozem wszelkich towarów. Statut formacji określał też podstawowe jej zadania, tj. poszukiwanie, ściganie, zatrzymywanie przemytników, a także osób nieprawnie przekraczających granicę oraz odbieranie przedmiotów przemytu i odstawianie ich do właściwych urzędów; przeprowadzanie, w uzasadnionych przypadkach, rewizji osób i lokali w pasie granicznym przy współdziałaniu z lokalnymi władzami i organami bezpieczeństwa; odpieranie ataków zbrojnych na posterunki lub usiłowań odbicia przemytników albo zatrzymanego przemytu; współdziałanie z państwowymi organami nadzoru cywilnego, a szczególnie z żandarmerią, policją, strażą kolejową, wodną, skarbową itp. W lipcu 1920 r. w skład formacji wchodziło 11 pułków Strzelców Granicznych (w tym jeden konny), w których służyło łącznie około 18 tys. żołnierzy.

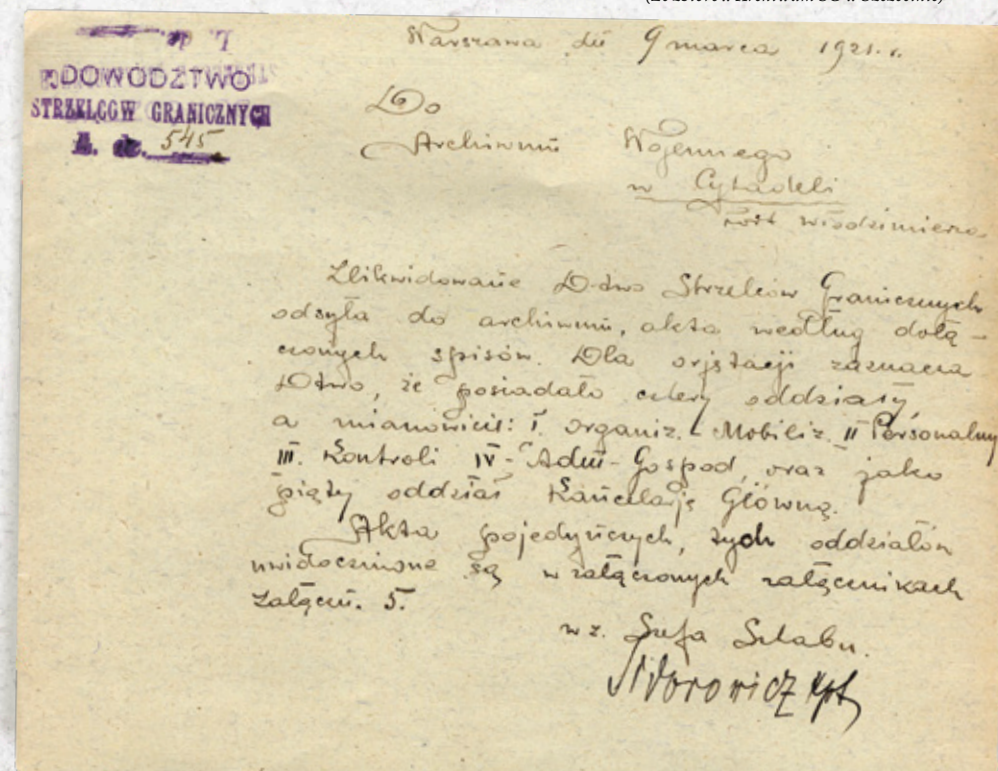
Przysięga żołnierzy 5 szwadronu II dywizjonu
10 Pułku Strzelców Granicznych. Suwałki 1920 r.
(Ze zbiorów Waldemara Bocheńskiego)

Nieznany żołnierz Strzelców Granicznych
(Ze zbiorów Waldemara Bocheńskiego)

W czerwcu 1920 r., w związku z odwrotem i katastrofalną sytuacją na froncie polsko-bolszewickim, zdecydowano się na wycofanie większości jednostek Strzelców Granicznych z granicy i ich przerzucenie jako wsparcie walczących armii Wojska Polskiego. Tymczasowo ochronę granicy przejęły bataliony wartownicze, wsparte przez pododdziały policji oraz oddziały harcerskie. Dopiero we wrześniu część oddziałów Strzelców Granicznych powróciła do służby na granicy, a pozostałe wymagały uzupełnienia. W tym samym czasie zdecydowano jednak o likwidacji formacji i utworzeniu nowej, cywilnej. Rozformowanie Strzelców Granicznych trwało do marca 1921 r.

Pismo dowództwa Strzelców Granicznych
o likwidacji. Warszawa, 9 III 1921 r.
(Ze zbiorów Archiwum SG w Szczecinie)

Bataliony wartownicze w ochronie granicy (1920-1921)

Ze względu na trudną sytuację militarną na froncie polsko-bolszewickim już w czerwcu 1920 r. ochronę niektórych odcinków granic powierzono batalionom wartowniczym. Po decyzji o rozformowaniu Strzelców Granicznych kolejne odcinki granicy obsadzano oddziałami wartowniczymi. Bataliony wartownicze nie były jednostkami tworzonymi dla ochrony granicy, lecz były oddziałami wojskowych okręgów generalnych, wykonującymi zadania wartownicze, a do ich zadań dodano zapewnienie bezpieczeństwa i osłonę granicy państwa.

Według przewidywań Ministerstwa Spraw Wojskowych dla ochrony 2600 km granicy państwowej przewidziano 21 batalionów. Bataliony wartownicze składały się z dowództwa oraz czterech kompanii, w każdej po trzy do pięciu plutonów wartowniczych. Żołnierze batalionów wartowniczych przy wykonywaniu zadań na granicy obowiązywały przepisy o służbie granicznej, zatwierdzone dla Strzelców Granicznych.

Proces organizacji systemu ochrony granicy przez poszczególne okręgi generalne trwał od początku czerwca 1920 do końca marca 1921 r. Utworzony system ochrony granicy północnej, zachodniej, południowej oraz częściowo wschodniej Ministerstwo Spraw Wojskowych przekazało Ministerstwu Skarbu. Po przekazaniu batalionów zmieniono ich nazwę na Bataliony Celne.

Żołnierze z 10 Batalionu Celnego stacjonującego
m.in. na Pokuciu (Ze zbiorów Stanisława Wójciaka)

Podpułkownik Kazimierz Młyński,
inspektor Batalionów Celnych
przy Delegacie RP w Wilnie
(Ze zbiorów Archiwum SG w Szczecinie)

Bataliony etapowe w ochronie granicy (1919-1921)

Bataliony etapowe były częścią składową Wojska Polskiego, podporządkowane dowództwom okręgów etapowych. Rozmieszczano je na zapleczu wojsk prowadzących działania wojenne, na terenach przyfrontowych lub na liniach demarkacyjnych, gdzie wykonywały zadania wojskowo-cywilne, głównie w zakresie bezpieczeństwa i organizacji życia oddziałów wojskowych i ludności cywilnej. Bataliony etapowe, podobnie jak wojskowe, złożone były z dowództwa i czterech kompanii. W strukturze wojsk etapowych w okresie od lipca 1920 do kwietnia 1921 r. działały brygady etapowe grupujące bataliony pozostające w dyspozycji danego okręgu etapowego. W styczniu 1920 r. ustalone zostały numery oraz nazwy poszczególnych batalionów (np. I Poznański BE). Po zakończeniu działań wojennych w wojnie polsko-bolszewickiej bataliony etapowe przejęły ochronę m.in. linii

demarkacyjnych. Utworzony został kordon graniczny Ministerstwa Spraw Wojskowych. Obsadzono także wszystkie punkty przejściowe położone na liniach kolejowych, drogach kołowych i pieszych oraz obszary, które uznano za ważne i zagrożone. W połowie stycznia 1921 r. w miejsce zlikwidowanego kordonu granicznego MSWojsk. utworzono kordon graniczny Naczelnego Dowództwa Wojska Polskiego. W związku z częściową demobilizacją i zmniejszeniem stanów osobowych wojska rozpoczęto także reorganizację służby granicznej na Wschodzie. W marcu 1921 r. bataliony etapowe podporządkowano Inspekcjom Etapowym 2 i 6 Armii WP. Inspekcja Etapowa 2 Armii w Wołkowysku obejmowała pogranicza polsko-litewskie, polsko-łotewskie i część polsko-radzieckiego. Granicę kordonu wytyczoną przez front wołyński (obsadzony przez 6 Armię WP) podzielono na pięć pododcinków kordonowych, z których pododcinki nr I i II przypadły Małopolskiej Inspekcji Etapowej, zaś pododcinki nr III, IV i V podporządkowano Wołyńskiej Inspekcji Etapowej.

W połowie maja 1921 r. bataliony etapowe oddano do dyspozycji Sztabu Generalnego Wojska Polskiego celem przeorganizowania w bataliony celne. Podobnie postąpiono z batalionami na terenie zlikwidowanych 4 i 6 Armii (część granicy rumuńskiej od Zaleszczyk oraz granica z Ukrainą, Rosją i Łotwą). Wszystkie kompetencje dotyczące ochrony granicy przekazano Ministerstwu Spraw Wewnętrznych. Jedynie odcinek granicy polsko-litewskiej, ze względu na niezakończony konflikt terytorialny, pozostał w gestii wojska. Dowództwa odcinków kordonowych w Święcianach i Grodnie wraz z podległymi batalionami pozostawiono w kompetencji dowództwa 2 Armii oraz pełnomocnika rządu RP w Wilnie. Stan ten trwał do 15 września 1922 r., gdy i te bataliony zostały przeorganizowane w bataliony celne. Ich ugrupowanie uzupełniały posterunki Żandarmerii Polowej oraz oddziały kawalerii.

Pamiętkowe zdjęcie żołnierzy Batalionu Celnego nr 41.
Druskienniki, 31 VII 1922 r.
(Ze zbiorów Andrzeja Olichwiruka)

Bataliony Celne (1921-1922)

W okresie od stycznia do kwietnia 1921 r. Ministerstwo Skarbu przejęło bataliony wartownicze i część etapowych, pełniących służbę graniczną. Przejęte jednostki zostały przeorganizowane w bataliony celne i opatrzone nową numeracją. 1 kwietnia 1921 r. Ministerstwo Skarbu objęło ochroną celno-gospodarczą północną, zachodnią oraz południową granicę państwa. Zgodnie z uchwałą Rady Ministrów przy ministerstwie utworzona została Główna Komenda Batalionów Celnych, która miała pełnić rolę organu wykonawczego i kontrolnego. Pod względem wojskowym formacja została podporządkowana Ministerstwu Spraw Wojskowych. Według stanu z 13 czerwca 1921 r. trzydzieści trzy bataliony pełniły służbę na granicach: polsko-gdańskiej, polsko-niemieckiej, polsko-czechosłowackiej oraz na wybrzeżu morskim. Ochronę granicy przez Bataliony Celne traktowano jak rozwiązanie tymczasowe, do momentu utworzenia Straży Celnej. 13 sierpnia 1921 r. Ministerstwo Skarbu przejęło kolejnych dwanaście batalionów, utworzonych na granicy wschodniej. Ponadto ochronę granicy polsko-radzieckiej wzmocniono jednostkami przeniesionymi z granicy zachodniej. Także na granicy polsko-litewskiej, na przełomie lipca i sierpnia 1921 r., na bazie batalionów etapowych sformowane zostały bataliony celne, które podlegały utrzymanym dowództwom odcinków kordonowych. W 2 kwartale 1922 r. pojawiły się problemy z ochroną granicy na środkowym odcinku granicy polsko-litewskiej (była granica Litwy Środkowej), gdzie nadal stacjonowały jednostki 2 Armii.

Sytuację starano się poprawić przez przerzucanie batalionów z innych odcinków (m.in. z Pokucia). Głównym zadaniem Batalionów Celnych była ochrona „zielonej granicy” przed nielegalnym przekraczaniem poza wyznaczonymi punktami przejściowymi oraz zabezpieczenie przed nielegalnym przewozem towarów. Granica pomiędzy przejściami była ochraniać przez posterunki rozlokowane w odległości wzrokowej, uzupełnione przez patrole piesze i oddziały konne, które podejmowały działania w przypadku alarmu granicznego.

Główna Komenda Batalionów Celnych, będąc już w strukturach Ministerstwa Spraw Wewnętrznych, sprawowała w stosunku do batalionów celnych stacjonujących na granicy zachodniej i południowej wojskowe kierownictwo, aż do ich całkowitej likwidacji. Przejęcie ochrony granicy z Litwą nastąpiło z dniem 1 sierpnia 1922 r. Bataliony Celné dowodzone były kolejno przez: płk. Bronisława Januarego Zaniewskiego, gen. bryg. Maksymiliana Linde, płk. Władysława Jakse-Rożena. Zgodnie z uchwałą Rady Ministrów, rozkazem z 9 listopada 1922 r. zmieniono nazwę formacji na Straż Graniczną.

Straż Graniczna (1922-1923)

W związku z przekazaniem w maju 1922 r. systemu ochrony granicy wschodniej Ministerstwu Spraw Wewnętrznych zlikwidowano Inspektoraty Granicy Wschodniej, a w listopadzie Bataliony Celné ostatecznie przeorganizowano w Straż Graniczną. Dowódcą nowej formacji został mianowany gen. bryg. Władysław Jaks-Rożen. Straż miała być formacją składającą się z oddziałów pieszych i konnych, zorganizowanych na wzór wojskowy, przy czym umundurowanie funkcjonariuszy SG różniło się od wojskowego jedynie jasnozielonymi patkami z białymi wypustkami na kołnierzach bluz i płaszczy.

Zgodnie z rozkazem organizacyjnym Głównej Komendy Straży Granicznej z 9 listopada 1922 r. formacja objęła ochronę granic: polsko-łotewskiej, polsko-radzieckiej oraz część granicy polsko-rumuńskiej. W lutym 1923 r. bataliony SG z pogranicza polsko-litewskiego, w ramach grupy płk. Paślowskiego, wzięły udział w zajęciu pasa neutralnego i objęły ochronę linii granicznej z Litwą. W strukturze formacji, przy urzędach wojewódzkich białostockim, wileńskim, nowogródzkim, poleskim, wołyńskim i tarnopolskim, utworzono 6 komend wojewódzkich SG, którym przydzielono odcinki granicy. Na szczeblu powiatów granicznych utworzone zostały komendy powiatowe SG. Bezpośrednią ochronę granicy powierzono batalionom Straży Granicznej, podporządkowanym poszczególnym komendom powiatowym. Straż Graniczna działała

Żołnierze 3 kompanii 43 Batalionu Straży Granicznej, Nowe Święciany (Ze zbiorów Andrzeja Olichwiruka)

Żołnierze z III plutonu 3 kompanii Batalionu Celnego nr 17 pełniący służbę na granicy Śląska Cieszyńskiego. Pońców, 27 VI 1922 r. (Ze zbiorów Andrzeja Olichwiruka)

w powyższym stanie do lipca 1923 r., gdy ze względu na konieczność zdemobilizowania części żołnierzy podjęto decyzję o jej rozformowaniu. 14–15 czerwca 1923 r. minister spraw wewnętrznych zdecydował o likwidacji formacji i przekazaniu granicy Policji Państwowej. Proces rozwiązania miał trwać od 20 czerwca do 1 lipca, jednak ze względu na skomplikowaną sytuację i trudności z przekazywaniem odcinków granicy, proces ten wydłużył się do połowy sierpnia. Zlikwidowano 30 z 36 batalionów oraz wszystkie komendy wojewódzkie i powiatowe Straży Granicznej. Na granicy wschodniej pozostawiono sześć batalionów, aż do chwili objęcia całkowitego przejęcia granicy przez policję. Jednostkami pozostawionymi w służbie na granicy dowodziła wchodząca w skład Ministerstwa Spraw Wewnętrznych Komenda Batalionów Straży Granicznej, kierowana przez płk. Antoniego Gedke. Bataliony Straży Granicznej zostały ostatecznie zlikwidowane z końcem października 1923 r.

Policja Państwowa w ochronie granicy (1923–1926)

Planowana na 1923 r. reforma systemu ochrony granicy wschodniej nieoczekiwanie została przyśpieszona ze względu na demobilizację w lipcu żołnierzy z roczników 1900 i 1901 r. (81 proc. stanów Straży Granicznej). W tej zaistniałej sytuacji Ministerstwo Spraw Wewnętrznych podjęło decyzję o rozmieszczeniu na granicy oddziałów Policji Państwowej. Wniosek został zatwierdzony 24 maja przez Radę Ministrów.

1 lipca 1923 r. policja przejęła ochronę granicy wraz z jej infrastrukturą oraz uzbrojeniem i wyposażeniem Straży Granicznej. Proces przejęcia odbył się w dwóch etapach: w pierwszym granice polsko-radziecka i polsko-łotewska, w drugim (w październiku) – granica z Litwą. Policja Państwowa (tzw. graniczna) pełniła służbę graniczną przy współdziałaniu Żandarmerii Wojskowej. Oddziały graniczne nie tworzyły odrębnej formacji, lecz były częścią Policji Państwowej. Granica została podzielona na odcinki graniczne podlegające komendom okręgowym, które podlegały Komendzie Głównej Policji Państwowej. Odcinki graniczne pokrywały się z obszarami województw: nowogródzkiego, poleskiego, tarnopolskiego, wołyńskiego oraz wileńskiego. Komendom okręgowym podlegały komendy powiatowe, obejmujące swoim zasięgiem pododcinki granicy na obszarze jednego powiatu. Komendom powiatowym, w zależności od długości odcinka, podlegały od 2 do 10 kompanii granicznych policji, a każda z nich wystawiała 8–12 posterunków (tzw. wart). W okresie pełnienia służby Policji Państwowej na granicach komendantem głównym był inspektor generalny Marian Borzęcki.

Policjanci z Komendy Policji Granicznej Pododcinka
Powiatu Augustowskiego, Kadysz Rządowy
(Ze zbiorów Andrzeja Olichwiruka)

Destabilizacja sytuacji w latach 1923–1924 na pograniczu wschodnim, związana z radziecką działalnością dywersyjną i rabunkową, wykazała słabości służby granicznej, pełnionej przez policję zupełnie nieprzygotowaną do tej roli. Wynikało to głównie z powodu braków środków technicznych i braku odpowiednich kadr. Wprawdzie policja prowadziła lepszą pracę wywiadowczą, skuteczną w walce z przestępczością graniczną, ale zupełnie nieprzydatny okazał się system policyjny, oparty na posterunkach stałych, które nie były w stanie zabezpieczyć granicy pod względem politycznym i militarnym.

Policja Państwowa pełniła służbę na granicach II Rzeczypospolitej, aż do czasu utworzenia Korpusu Ochrony Pogranicza. Nowa formacja w listopadzie 1924 r. przejęła ochronę granicy polsko-radzieckiej, a w kolejnych latach (do marca 1926 r.) granic polsko-łotewskiej i polsko-litewskiej.

Załoga granicznego 15 Posterunku Policji
Państwowej Powiatu Sejneńskiego
(Ze zbiorów Jarosława Domosławskiego)

Policjanci z granicznego 13 posterunku
7 kompanii Policji Państwowej
w Oszarynie (pow. Święciany)
(Ze zbiorów Wojciecha Grobelskiego)

Straż Graniczna Górnego Śląska (1921-1922)

Wybuch III powstania śląskiego w maju 1921 r. i oskarżenia aliantów wobec rządu polskiego o udzielanie pomocy powstańcom wymusiły na dowództwie wojsk powstańczych działania zmierzające do wykazania niezależności od II Rzeczypospolitej. Podjęto decyzję o powołaniu uzbrojonej formacji, która zabezpieczałaby linię kordonową z Polską. W tym celu rozkazem z dnia 20 maja 1921 r. Naczelnej Komendy Wojsk Powstańczych Górnego Śląska utworzono Straż Graniczną Górnego Śląska.

Formacja ta miała charakter wojskowo-policyjny, której celem było uwiarygodnienie władz powstańczych w oczach Międzysojuszniczej Komisji w Opolu i obalenie podnoszonej tezy o polskiej interwencji zbrojnej na Górnym Śląsku. W ramach formacji utworzone zostały dwa bataliony Straży Granicznej Górnego Śląska, które rozlokowano na linii miejscowości: Liswarta–Brynica–Przemsza–Wisła (od Solarni do Olzy). Funkcjonariusze formacji zatrzymywali przemytników i osoby próbujące przekroczyć granicę polsko-górnośląską bez odpowiednich przepustek. W praktyce takie przypadki były niezwykle rzadkie ze względu na pomoc udzielaną powstańcom przez tajne agendy Oddziału II Ministerstwa Spraw Wojskowych. Formacja podlegała Naczelnej Komendzie Wojsk Powstańczych.

Po przejściu przez Polskę przyznanej jej części Górnego Śląska Straż Graniczna Górnego Śląska została przesunięta na granicę z Niemcami. W czasie od 24 czerwca do 10 lipca 1922 r. włączona do Straży Celnej.

Pamiętkowe zdjęcie powstańców śląskich uzbrojonych w Mausey
(Ze zbiorów Narodowego Archiwum Cyfrowego)

Powstańcy śląscy z 1 kompanii I Batalionu
Straży Granicznej Górnego Śląska
(Ze zbiorów Narodowego Archiwum Cyfrowego)

Straż Celna (1921-1928)

15 marca 1921 r. z inicjatywy ministra skarbu Władysława Grabskiego ukazało się rozporządzenie Rady Ministrów powołujące do życia Straż Celną, nową formację dla ochrony granicy zachodniej II Rzeczypospolitej. Jej organizacją miał się zająć naczelny inspektor cel Waclaw Dzierzgowski. Proces tworzenia napotykał od samego początku na szereg trudności wynikających m.in. z powojennej sytuacji, w tym z demobilizacji oddziałów wojskowych. Przejmowanie odcinków granicznych zapoczątkowano w drugiej połowie 1921 r. i proces ten trwał do połowy następnego roku. Straż Celną stacjonowała na całej granicy zachodniej z Niemcami, Wolnym Miastem Gdańskiem, Czechosłowacją i Rumunią. Zgodnie z założeniami formacja miała być utworzona, umundurowana i uzbrojona na sposób wojskowy. Do jej podstawowych zadań należało nadzorowanie ruchu osobowego poza przejściami granicznymi i towarowego poza urzędami celnymi, przeciwdziałanie przemytnictwu, strzeżenie znaków i urządzeń granicznych. Poza zadaniami z zakresu ochrony granicy, na formacji spoczywał obowiązek współdziałania z wojskiem w przypadkach militarnego zagrożenia państwa, a także z urzędami cywilnymi w zakresie zapewnienia bezpieczeństwa publicznego. Oprócz tego funkcjonariusze Straży wykonywali zadania związane ze ściganiem przestępstw skarbowych i celnych, służbą wartowniczą, konwojową i pomocniczą przy urzędach celnych. Pierwszym naczelnym inspektorem Straży Celnej mianowano gen. dyw. Januariusza Cichowicza.

Kontrola posterunku wartowniczego w Dolinie Kościeliskiej (Komisariat SC „Witów”) (Ze zbiorów Andrzeja Olichwiruka)

Starszy strażnik Antoni Milczarek z Placówki SC „Kaczyce Dolne” (Komisariat SC „Cieszyn”) (Ze zbiorów Władysława Filipowiaka)

Od 31 maja 1927 r. naczelnym inspektorem został mianowany płk Stefan Paślawski, który przeprowadził reorganizację Straży Celnej. 30 czerwca rozporządzenie Ministra Skarbu wprowadzało nową organizację formacji pod względem strukturalnym i terytorialnym. W wyniku reorganizacji powołano pięć inspektoratów okręgowych (Mazowiecki w Ciechanowie, Pomorski w Czersku, Wielkopolski w Poznaniu, Śląski w Katowicach, Małopolski w Sanoku), którym podporządkowano 18 inspektoratów granicznych (Chorzelski, Działdowski, Grajewo, Grudziądz, Chojnice, Gniew, Kościerzyna, Chodzież, Leszno, Międzychódzki, Cieszyn, Pańnicki, Praszka, Rybnicki, Tarnowski, Dolina, Worochta, Żywiec). Bezpośrednia ochrona granicy spoczywała na komisariatach i posterunkach granicznych. W marcu 1928 r. Straż Celna została przekształcona w Straż Graniczną.

Strażnicy z Komisariatu SC „Konradów” (Inspektorat „Ostrów”) (Ze zbiorów Andrzeja Olichwiruka)

Formacje graniczne 1918–1939

Straż Graniczna (1928-1939)

22 marca 1928 r. na podstawie rozporządzenia prezydenta utworzona została Straż Graniczna. Nowa formacja, utworzona w miejsce Straży Celnej, miała charakter policyjno-wojskowy z szerokimi kompetencjami skarbowo-celnymi. Była także organem wykonawczym władz skarbowych w zakresie ochrony celnej i władz administracji ogólnej w ramach ochrony granic. Umocowanie SG w strukturze Ministerstwa Skarbu dało pozory cywilnego charakteru formacji ochraniającej zachodnią, północną i południową granicę państwa. Dowódca Straży Granicznej mianowany był przez prezydenta na wniosek ministra skarbu, ale w porozumieniu z ministrem spraw wojskowych. Dowództwu SG (od listopada 1928 r. Komenda SG) podlegały inspektoraty okręgowe, w skład których wchodziły inspektoraty graniczne, komisariaty i placówki. Początkowo strukturę tworzyło pięć inspektoratów okręgowych (Mazowiecki, Pomorski, Wielkopolski, Śląski i Małopolski), ale w styczniu 1935 r. po podziale odcinka małopolskiego utworzono dwa inspektoraty: Zachodniomałopolski i Wschodniomałopolski. W skład każdego inspektoratu wchodziło od trzech do pięciu inspektoratów granicznych. W maju 1938 r. wprowadzono nowe nazwy jednostek organizacyjnych: Komenda Główna SG, inspektoraty okręgowe zmieniono na komendy okręgów SG, a inspektoraty graniczne na komendy obwodu. Bezpośrednia ochrona granicy spoczywała na komisariatach i placówkach SG. W kwietniu 1939 r. w związku z sytuacją polityczną na pograniczu polsko-niemieckim przy komisariatach utworzono plutony wzmocnienia SG. Były to oddziały składające się z 60 szeregowych rezerwy, których szkolono na wypadek wojny.

Strażnicy SG przy kamieniu granicznym (wersalskim). Dąbki, 28 VIII 1934 r.
(Ze zbiorów Waldemara Bocheńskiego)

Posterunek SG w przejściu Janowo (pow. Mława)
(Ze zbiorów Waldemara Bocheńskiego)

Placówka SG, gdzieś na górskim pograniczu
(Ze zbiorów Waldemara Bocheńskiego)

Do najważniejszych zadań Straży Granicznej należało: przeciwdziałanie nielegalnemu ruchowi osobowemu i towarowemu; śledzenie i ujawnianie przemytnictwa i innych wykroczeń skarbowo-celnych; pełnienie służby wartowniczej i konwojowej w urzędach celnych; strzeżenie znaków i urzędzeń granicznych; współdziałanie z właściwymi organami w zapewnieniu bezpieczeństwa; współdziałanie z wojskiem w zakresie obrony państwa. Ponadto Straż Graniczna zwalczała przestępstwa przeciwko monopolom i nadużyciom podatkowym. Nowością w systemie ochrony granicy było powołanie służby wywiadowczej SG, dla zdobywania informacji przeciwprzemysłowych oraz przydatnych dla wywiadu wojskowego. Działalność wywiadowcza realizowana była przede wszystkim poprzez placówki II linii, podlegające przygranicznym komisariatom SG.

Komendant Straży Granicznej podlegał Ministerstwu Skarbu z racji podporządkowania formacji temu ministerstwu, natomiast jako oficer w służbie czynnej podlegał ministrowi spraw wojskowych. Obowiązywały go rozporządzenia ministerialne kilku resortów (skarbu, spraw wewnętrznych i spraw wojskowych) z zakresu działalności i uprawnień SG. Pierwszym dowódcą SG mianowany został płk Stefan Paślowski. W 1938 r. Komendantem Głównym SG, mianowano gen. bryg. Jana Jura-Gorzechowskiego, który pozostał na tym stanowisku do końca kwietnia 1939 r. Ostatnim komendantem był gen. bryg. Walerian Czuma.

Żołnierze ze Strażnicy KOP „Chrapuń”
17 Batalionu KOP w Dawidgródku
(Ze zbiorów Piotra Waseńczuka)

Korpus Ochrony Pogranicza (1924-1939)

Po ratyfikacji traktatu ryskiego w 1921 r. władze Związku Radzieckiego zaczęły inspirować działania na wschodnim pograniczu II Rzeczypospolitej. Działania te nasiliły się w latach 1923–1924 w związku ze spodziewanym puczem w Niemczech, który miał dać komunistom możliwość przeniesienia płomienia rewolucji do krajów Europy Zachodniej. Nasilenia i skala dywersji na Kresach, przy słabości kadrowej i organizacyjnej oddziałów granicznych Policji Państwowej, spowodowały, że Rada Ministrów podczas specjalnego posiedzenia w Spale w dniach 21–22 sierpnia 1924 r. na wniosek gen. dyw. Władysława Sikorskiego, ministra spraw wojskowych, podjęła decyzję o utworzeniu Korpusu Ochrony Pogranicza jako specjalnej formacji wojskowej do ochrony pogranicza polsko-radzieckiego. Rozkazem z 17 września określona została jej struktura, tj. sześć brygad, w skład których miały wchodzić bataliony piechoty i szwadrony kawalerii. KOP pod względem ochrony granicy, bezpieczeństwa w pasie granicznym oraz budżetu podporządkowano Ministerstwu Spraw Wewnętrznych, natomiast pod względem personalnym, organizacyjnym, operacyjnym i wyszkoleniowym – Ministerstwu Spraw Wojskowych. Od maja 1938 r. w sprawach wywiadowczych oraz kwestiach przygotowań do zadań wojennych formacja podlegała Generalnemu Inspektoratowi Sił Zbrojnych. Pierwszym dowódcą i organizatorem formacji był gen. dyw. Henryk Odrowąż-Minkiewicz, który pozostawał na tym stanowisku do maja 1929 r.

Tworzenie KOP odbyło się w trzech etapach, w latach 1924–1926. Od listopada 1924 r. zaczęto obsadzanie granicy przez pierwsze jednostki. Rozpoczęto od województw najbardziej zagrożonych przestępczością graniczną, tj. nowogródzkiego, wołyńskiego i tarnopolskiego. W kwietniu 1925 r. rozlokowano oddziały na Polesiu i na terenie województwa tarnopolskiego, natomiast w 1926 r. obsadzono granice litewską i łotewską. Ponadto w 1927 r. oddziały KOP obsadziły fragmenty granic polsko-niemieckiej (z Prusami Wschodnimi) i polsko-rumuńskiej. W 1939 r., w związku ze zmianą sytuacji politycznej w Europie, formacja (Pułk KOP „Karpaty”) objęła ochroną granicę polsko-węgierską, schodząc z granic polsko-niemieckiej i polsko-łotewskiej.

Ochronę granicy powierzono batalionom KOP wystawiającym na niej kompanie graniczne. Bezpośrednio na rubieży rozlokowano strażnice i posterunki z załogami złożonymi z żołnierzy KOP. Do zadań formacji należało zabezpieczenie granicy pod względem: politycznym, wojskowym, skarbowo-celnym i bezpieczeństwa publicznego. Żołnierze strzegli znaków i urządzeń granicznych, nie dopuszczali do nielegalnego przewozu i przerzutu towarów przez granicę, zwalczali przemyt i wykroczenia skarbowe, przeciwdziałali nielegalnym przekroczeniom granicy, współdziałali z wojskiem w dziedzinie obrony państwa. Kolejnymi dowódcami KOP byli: gen. bryg. Stanisław Zosik-Tessaró (maj 1929–październik 1930 r.), płk/gen. bryg. Jan Kruszewski (14 października 1930–31 sierpnia 1939 r.), a ostatnim, „wojennym” gen. bryg. Wilhelm Orlik-Rückemann.

Przez piętnaście lat żołnierze KOP czujnie strzegli i zdecydowanie bronili Polski przed sowiecką dywersją i pospolitym bandytyzmem, przed litewskimi bojówkami oraz zwalczali przemyt na granicach. Prowadzili działania wywiadowcze oraz kontrwywiadowcze przeciwko wywiadom państw sąsiednich. Oprócz ochrony granic

formacja prowadziła działania o charakterze charytatywnym i społecznym na rzecz miejscowej ludności, których celem było umacnianie państwowości oraz przyciąganie i przywiązanie mieszkańców do Polski. Działalność społeczno-oświatowa realizowana przez KOP służyła pozyskaniu sympatii ludności i wspieraniu rozwoju gospodarczego Kresów, a także pomocy w zwalczaniu biedy i aktywizowaniu ludności. We wrześniu 1939 r. oddziały KOP walczyły przeciwko Niemcom na wielu zagrożonych odcinkach frontu zachodniego, m.in. pod Wizną i Strękową Górą, w Węgierskiej Górze, w rejonie Wielunia, w obronie Helu. 17 września podczas sowieckiej agresji żołnierze ze strażnic KOP jako pierwsi stali się jej ofiarami. Zgrupowanie KOP skutecznie walczyło z Rosjanami pod Szackiem i Wytycznem, ale nie mogąc wygrać z silniejszym wrogiem, skapitulowało. Żołnierze KOP trafili do obozów specjalnych w Starobielsku i Kozielsku, a ich nazwiska znajdują się wśród ofiar Zbrodni Katyńskiej 1940 r.

Żołnierze KOP na zasadzce (zdjęcie pozowane)
(Ze zbiorów Andrzeja Olichwiruka)

Posterunek wartowniczy na moście kolejowym
na granicy polsko-rumuńskiej
(Ze zbiorów Artura Ochała)

Patrol żołnierzy KOP w zimowej scenerii
(Ze zbiorów Artura Ochała)